

**ลักษณะและอาการของผู้สูงอายุที่เข้ารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ คลินิกการแพทย์
แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี**
**Characteristics and Symptoms of Elderly Homeopathic Clients at Thai Traditional and
Alternative Medicine Clinics, Sunpasitthiprasong Hospital, Ubon Ratchathani**

จารุวรรณ ธนวิรุฬห์¹ จินตนา ช้อนศรี² และ ธีราพร สุภาพันธุ์^{1*}
Charuwan Thanawiroon¹ Jintana Chonsri² and Teeraporn Supapaan^{1*}

¹คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

²โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์

¹Faculty of Pharmaceutical Sciences, Ubon Ratchathani University

²Sunpasitthiprasong Hospital

*E-mail: teeraporn.s@ubu.ac.th

Received: Jul 15, 2021

Revised: Sep 30, 2021

Accepted: Oct 22, 2021

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะและอาการของผู้สูงอายุที่เข้ารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ คลินิกการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี การวิจัยนี้ ประกอบด้วยการวิจัยเชิงปริมาณและการวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลระหว่างวันที่ 1-30 สิงหาคม 2563 วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติเชิงพรรณนาและการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา ผลการวิจัย พบว่าผู้ป่วยจำนวน 101 คน ส่วนใหญ่เป็นหญิง (ร้อยละ 61.39) มีอายุอยู่ระหว่าง 60 ถึง 84 ปี ช่วงอายุที่มารับบริการมากที่สุดคือระหว่าง 65-69 ปี (ร้อยละ 32.67) กลุ่มโรคของผู้มารับบริการ 3 อันดับแรก ได้แก่ ความผิดปกติเกี่ยวกับข้อและกล้ามเนื้อ (ร้อยละ 28.63) ความผิดปกติเกี่ยวกับการนอนหลับ (ร้อยละ 19.82) ความผิดปกติเกี่ยวกับระบบประสาทและสมอง (ร้อยละ 14.54) ยาโฮมีโอพาธีที่ใช้มากที่สุด 4 อันดับแรก คือ Carcinosinum, Argentum nitricum, Medorrhinum และ Arsenicum album โดยเหตุผลที่เข้ารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี เนื่องจากการแนะนำของแพทย์ผู้ทำการบำบัดรักษาและอยากลองรักษา ด้านผลการรักษา ผู้สูงอายุส่วนใหญ่มีความรู้สึกร่างกายและจิตใจดีขึ้น ด้านร่างกายพบว่าอาการปวดเมื่อยลดลง มีการเคลื่อนไหวร่างกายและช่วยเหลือตัวเองได้มากขึ้น ด้านจิตใจพบว่ามีความสบายใจขึ้น ด้านการแนะนำบอกต่อพบว่าผู้ป่วยส่วนใหญ่ที่ผลการรักษาดีจะแนะนำการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธีแก่ผู้อื่น

คำสำคัญ: โฮมีโอพาธี การแพทย์ทางเลือก โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์

Abstract

This research aimed to study characteristics and symptoms of elderly homeopathic clients at Thai traditional and alternative medicine clinics, Sunpasitthiprasong hospital, Ubon Ratchathani. Quantitative and qualitative methods were used in this study. Data were collected from 1 - 30 August 2020. Descriptive statistics and content analysis were used. The results showed that there were 101 patients. Most participants were female (61.39%). The ages are from 60 to 84 years old. Most patients were in the age range between 65-69 years old (32.67%). The top three symptoms were arthro-myofascial (28.63%), sleep-related disorders (19.82%), and neurology (14.54%). The top four homeopathic remedies were Carcinosinum, Argentum Nitricum, Medorrhinum and Arsenicum album. The reasons to choose homeopathy as an alternative medicine were due to doctors' advice and patients' curiosity. For the outcome aspect, most of the patients felt better physically and mentally. In terms of physical improvement, patients had less pain, better movement and more self-reliance. In terms of mentally improvement, patients felt more refreshed. Patients, who have recovered or felt better, would recommend homeopathy.

Keywords: Homeopathy, Alternative medicine, Sunpasitthiprasong hospital

1. บทนำ

การแพทย์ทางเลือก คือ ศาสตร์เพื่อการวินิจฉัย รักษา และป้องกันโรคที่นอกเหนือจากการแพทย์แผนปัจจุบัน หากจำแนกตามการนำไปใช้ สามารถแบ่งได้ 2 ประเภท ได้แก่ การแพทย์ทางเลือกที่นำไปใช้เสริมหรือใช้ร่วมกับการแพทย์แผนปัจจุบัน (complementary medicine) และการแพทย์ทางเลือกที่สามารถนำไปใช้ทดแทนการแพทย์แผนปัจจุบันได้ในกรณีเช่นไม่สามารถบำบัดรักษาได้ด้วยการแพทย์แผนปัจจุบันในช่วงเวลานั้น ๆ (alternative medicine) [1] ปัจจุบันความต้องการและอัตราการใช้ประโยชน์จากการแพทย์ทางเลือกและการแพทย์แบบผสมผสานของประชาชนในภาพรวมของโลกพบว่ามียอดการขยายตัวที่สูงขึ้นมาก และจากการสำรวจขององค์การอนามัยโลกพบว่าโฮมีโอพาธีเป็นหนึ่งในทางเลือก 5 เรื่องที่มีการใช้ประโยชน์ในโลกรวมมากที่สุด ได้แก่ การแพทย์พื้นบ้านของจีน โฮมีโอพาธี ไคโรแพรกติก อายุรเวท และยูนานิ [1], [2] ขณะนี้องค์การอนามัยโลกมีเอกสารรับรองอย่างเป็นทางการในการใช้ประโยชน์จากการฝังเข็มและไคโรแพรกติก ส่วนการบำบัดแบบโฮมีโอพาธีกำลังอยู่ในระหว่างการสรุปและรอการประกาศอย่างเป็นทางการเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ต่อไป [1] ด้านสถานการณ์ โฮมีโอพาธีในประเทศไทยจากการสำรวจข้อมูลเพิ่มเติมในปี 2547 พบว่ามีการนำองค์ความรู้โฮมีโอพาธีมาใช้ในกลุ่มประชาชนในรูปแบบของการรักษาและการเสริมความงาม ต่อมาได้มีการจดทะเบียนก่อตั้งสมาคมโฮมีโอพาธี ประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2553 โดยมีสำนักงานตั้งอยู่ที่กระทรวงสาธารณสุข นอกจากนี้กรมการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ได้ดำเนินการพัฒนาระบบบริการการแพทย์แผนไทยและการทางเลือกในระบบบริการสุขภาพ และมุ่งเน้นการพัฒนาให้เกิดการบูรณาการบริการการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกให้เข้าสู่ระบบบริการสุขภาพของประเทศ ไทย โดยให้โรงพยาบาลต่าง ๆ ที่อยู่ในระบบบริการสุขภาพ เข้ามามีส่วนร่วมในการให้บริการการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกมากขึ้น ปัจจุบันมีแผนพัฒนาระบบบริการสุขภาพ (service plan) สาขาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ผสมผสาน ซึ่งจัดให้คลินิกบริการการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกครบวงจร เพื่อให้การรักษาโรคทั่วไปและเฉพาะโรค 4 โรค ได้แก่ โรคข้อเข่าเสื่อม โรคไมเกรน โรคอัมพฤกษ์อัมพาต และโรคภูมิแพ้ทางเดินหายใจส่วนต้น โดยให้มีการจัดบริการสาขาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ผสมผสานในคลินิกบริการแบบครบวงจร รวมทั้งการสร้างเครือข่ายการดำเนินการ พัฒนาศักยภาพของบุคลากรด้านการแพทย์ในระบบบริการสุขภาพ โดยเฉพาะบุคลากรด้านการแพทย์แผนไทย ให้มีความสามารถในการนำความรู้ เทคนิควิธีการบำบัดรักษาที่ได้ผลมาใช้ในการให้บริการผสมผสานแก่ผู้ป่วย [3]

ตามปรัชญาพื้นฐานหรือแนวคิดของการบำบัดตามศาสตร์โฮมีโอพาธีที่เชื่อในความเป็นปัจเจกของแต่ละบุคคล (Individualization) มนุษย์ทุกคนมีบุคลิกและความชอบไม่ชอบเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละบุคคล ศาสตร์โฮมีโอพาธีมุ่งเน้น

ให้ยาไปกระตุ้นพลังงานชีวิตของผู้ป่วย โดยยาให้ต้องเป็นยาที่เหมาะสมกับบุคลิกและลักษณะเฉพาะของบุคคลนั้น ๆ ไม่ได้จ่ายยาตามอาการของโรคที่เป็น จากแนวคิดดังกล่าว จึงเป็นการยากที่จะใช้ค่าทางสถิติมาใช้ในการรวบรวมข้อมูลผลการรักษาด้วยศาสตร์โฮมีโอพาธี ตัวอย่างเช่น ผู้ป่วยที่มีอาการปวดศีรษะ 10 คน อาจได้รับยาโฮมีโอพาธีที่แตกต่างกันทั้ง 10 คน เนื่องจากความเป็นปัจเจกของแต่ละบุคคล และผลการตอบสนองต่อยาของแต่ละคนก็มีลักษณะที่แตกต่างกันตามลักษณะของบุคคล ดังนั้นหากความน่าเชื่อถือของการรักษาทางการแพทย์จะเกิดขึ้นได้จากการนับจำนวนผลงานวิจัยที่ได้รับการตีพิมพ์นั้น ก็ไม่ว่าจะเป็นที่แปลกใจที่ศาสตร์การแพทย์โฮมีโอพาธียังคงมีข้อจำกัดในปัจจุบัน

แนวคิดการบำบัดแบบโฮมีโอพาธีนี้เน้นความเป็นปัจเจกของผู้ป่วย ผู้บำบัดต้องมีทักษะการวินิจฉัยลักษณะของผู้ป่วยเพื่อการเลือกยาให้ถูกต้อง ซึ่งมีขั้นตอนดังนี้ ขั้นตอนแรกคือการหาลักษณะปัจเจกในบุคลิกของผู้ป่วย โดยการสัมภาษณ์ และการสังเกตปฏิกิริยาของผู้ป่วย ต่อมาคือการรู้ลักษณะปัจเจกของยา ในศาสตร์โฮมีโอพาธีจะใช้คำว่า “ภาพยา” หรือ “drug picture” จากนั้นจับคู่ภาพบุคลิกเฉพาะของผู้ป่วยกับ ภาพยา แล้วจึงจ่ายยาให้ผู้ป่วยในระดับพลังงานยาที่เหมาะสมกับพลังงานของผู้ป่วย รวมถึงการติดตามอาการและการบันทึกอาการของการรักษาอย่างเหมาะสม

การวินิจฉัยผู้ป่วยตามแบบศาสตร์โฮมีโอพาธีแตกต่างกับการวินิจฉัยโรคในแผนปัจจุบัน โดยไม่ได้จัดกลุ่มอาการเข้าเป็นโรค แต่หาลักษณะปัจเจกในบุคลิกของผู้ป่วย โดยพิจารณาข้อมูลของคนไข้ 3 สิ่งเพื่อประกอบการหย่า ได้แก่ ภาวะทางจิตใจของผู้ป่วย (Mind) อาการทางกาย (Physical) และลักษณะทั่วไปของผู้ป่วย เช่น ความชอบและลักษณะนิสัย (General) ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะได้มาจากการสัมภาษณ์ผู้ป่วยและการสังเกตปฏิกิริยาของผู้ป่วย โดยสุดท้ายผู้ป่วยแต่ละคนจะได้รับยาต่างกันไปตามบุคลิกลักษณะนิสัยเพื่อการบำบัด

โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นโรงพยาบาลศูนย์ที่เริ่มมีการให้บริการการบำบัดแบบโฮมีโอพาธี ในคลินิกการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2557 แต่ยังไม่มีการสรุปหรือรายงานเกี่ยวกับลักษณะของผู้สูงอายุที่เข้ารับการบำบัดด้วยศาสตร์การแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาถึงข้อมูลพื้นฐานและลักษณะของผู้สูงอายุที่เข้ารับบริการ รวมถึงลักษณะอาการและโรคของผู้ที่เข้ารับการบำบัดด้วยศาสตร์โฮมีโอพาธี ณ คลินิกการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกดังกล่าว เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานประกอบการนำไปใช้พิจารณาถึงความเข้าใจของผู้สูงอายุต่ออาการหรือโรคที่คิดว่าสามารถใช้ศาสตร์โฮมีโอพาธีเพื่อการบำบัด ใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานเพื่อการพัฒนาการให้บริการการแพทย์ผสมผสานแก่หน่วยงานที่สนใจ เพื่อให้การบริการเกิดความครบถ้วนและมีประสิทธิภาพ และผู้บริหารสามารถกำหนดนโยบายการให้บริการอย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

2. วัสดุ อุปกรณ์และวิธีการวิจัย

การวิจัยนี้ประกอบด้วยการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ

2.1. วิธีดำเนินการวิจัย

2.1.1. การวิจัยเชิงปริมาณ

การวิจัยเชิงปริมาณเป็นการวิจัยเชิงพรรณนา โดยเก็บข้อมูลผู้สูงอายุที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป ที่เข้ารับบริการทางการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 ถึง พ.ศ. 2562 อย่างน้อย 1 ครั้ง

2.1.1.1. เครื่องมือที่ใช้ในงานวิจัย ได้แก่

ข้อมูลผู้ป่วยที่รับบริการทางการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ คลินิกการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 ถึง พ.ศ. 2562

แบบเก็บข้อมูลโดยผู้ให้การรักษา โดยการให้ผู้มารับการรักษาโฮมีโอพาธีประกอบด้วยคำถาม 38 ข้อ ซึ่งคำถามเหล่านี้ก็จะช่วยให้ผู้บำบัดเข้าใจถึงอาการเจ็บป่วยของผู้ป่วย เช่น อาการเจ็บป่วยจากอดีตถึงปัจจุบัน ตั้งแต่ห้วงจดทำมีอะไรบ้าง ปัจจุบันมีอาการอย่างไรบ้าง เริ่มป่วยมาก ๆ ในช่วงมีเหตุการณ์อะไรมากระทบ โรคประจำตัว ครอบครัวมีประวัติเป็นมะเร็งหรือไม่ อย่างไร เคยป่วยเป็นกระเพาะหรือไม่ ถ้าเคยอาการเป็นอย่างไร เคยเป็นรังแคหรือไม่ ถ้าเคยอาการเป็นอย่างไร เคยเป็นหูอักเสบหรือไม่ ถ้าเคยอาการเป็นอย่างไร เคยเป็นกระเพาะปัสสาวะอักเสบหรือไม่ ถ้าเคยอาการเป็นอย่างไร เป็นต้น โดยผู้ป่วยจะเป็นผู้เขียนตอบด้วยตนเอง แต่ในกรณีที่ข้อมูลไม่ครบถ้วนชัดเจน ผู้ให้การรักษาจะสอบถามเพิ่มเติม

แบบบันทึกข้อมูลผู้ป่วยที่รับบริการทางการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ได้แก่ ข้อมูลทั่วไปและข้อมูลด้านสุขภาพของผู้ป่วย เช่น เพศ อายุ หมู่เลือด สัญชาติ ศาสนา อาชีพ สถานภาพ จำนวนครั้งที่มารับบริการ ข้อมูลยาโฮมีโอพาธีและข้อมูลอาการที่มารับการรักษา

2.1.1.2. การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลประวัติเก่าของผู้ป่วยในแบบบันทึกข้อมูลผู้ป่วย

2.1.1.3. การวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลโดยสถิติเชิงพรรณนา โดยแสดงข้อมูลในรูปความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย

2.1.2. การวิจัยเชิงคุณภาพ

การวิจัยเชิงคุณภาพโดยเก็บข้อมูลผู้สูงอายุที่เข้ารับบริการทางการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นการศึกษาแบบภาคตัดขวาง (Cross - sectional Study) ระหว่างวันที่ 1-30 สิงหาคม พ.ศ. 2563 ทำการคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive sampling) และแบบตามสะดวก (Convenience sampling) โดยเกณฑ์การคัดเลือกผู้เข้าร่วมวิจัย (Inclusion criteria) ได้แก่ ผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป ที่เข้ารับบริการทางการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ณ โรงพยาบาลสรรพ

สิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี อย่างน้อย 1 ครั้งและสะดวกที่ให้สัมภาษณ์ และเกณฑ์การคัดออกผู้เข้าร่วมวิจัย (Exclusion criteria) ได้แก่ ผู้ป่วยที่ไม่สามารถสื่อสารด้วยการพูดได้ โดยกำหนดเก็บข้อมูลในระยะแรกจำนวน 5 คน และจะทำการสัมภาษณ์เพิ่มเติม จนถึงจุดอิ่มตัวของข้อมูล

2.1.2.1. เครื่องมือที่ใช้ในงานวิจัย ได้แก่ อุปกรณ์บันทึกเสียง สมุดบันทึกที่ได้จากการสัมภาษณ์และแบบสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ป่วย เป็นแบบสัมภาษณ์ที่มีโครงสร้างพัฒนาขึ้นโดยผู้วิจัย โดยศึกษาทฤษฎี เอกสารงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องตรวจสอบความตรงเชิงเนื้อหาโดยผู้ทรงคุณวุฒิสามท่าน ประกอบด้วย 5 ประเด็น ได้แก่ เหตุผลที่ผู้ป่วยเลือกรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี ผลการรักษาอาการทางกาย ผลการรักษาอาการทางใจ ความพึงพอใจต่อการรักษาและการแนะนำให้ผู้อื่นรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี

2.1.2.2. การเก็บรวบรวมข้อมูล เก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ป่วยโดยใช้เวลาประมาณ 30-50 นาทีต่อผู้ป่วยหนึ่งราย

2.1.1.3. การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยทำการถอดเทปการบันทึกบทสนทนา แยกประเภทของกลุ่มข้อมูลตามกรอบที่ตั้งไว้ วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) โดยอ่านและทำความเข้าใจถ้อยคำที่ปรากฏในบันทึกสัมภาษณ์ จับประเด็นสำคัญ จัดระบบข้อมูลและแยกประเภทของข้อมูลให้เป็นหมวดหมู่ ศึกษาและสร้างข้อสรุป

2.2. จริยธรรมการวิจัย

โครงการผ่านการพิจารณารับรองจากคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ (เลขที่ 043/62 S)

3. ผลการวิจัย

3.1. ลักษณะทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง

ข้อมูลทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง จากกลุ่มตัวอย่างจำนวน 101 คน พบว่าส่วนใหญ่เป็นเพศหญิงคิดเป็นร้อยละ 61.39 ช่วงอายุที่มารับบริการอยู่ระหว่าง 60 ถึง 84 ปี โดยช่วงอายุที่มีความถี่มากที่สุดคือระหว่าง 65-69 ปี (ร้อยละ 32.67) รองลงมาคือช่วงอายุระหว่าง 60-64 ปี (ร้อยละ 28.71) อายุของผู้ที่มารับบริการที่มีความถี่สูงสุดคืออายุ 61 ปี คิดเป็นร้อยละ 10.89 ทั้งหมดเป็นสัญชาติไทย นับถือศาสนาพุทธ มีสถานภาพสมรสคิดเป็นร้อยละ 74.07 จำนวนครั้งของผู้เข้ารับบริการอยู่ระหว่าง 1 ถึง 21 ครั้ง โดยช่วงที่มีความถี่มากที่สุดคือเข้ารับบริการระหว่าง 1-5 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 56.44 สำหรับภูมิลำเนาของผู้ป่วย ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะในจังหวัดอุบลราชธานี คิดเป็นร้อยละ 83.00 และประกอบอาชีพรับราชการเป็นส่วนใหญ่ คิดเป็นร้อยละ 61.96 (Table 1)

Table 1 Baseline characteristics of participants (n = 101)

Demographics	Number	%
1. Gender		
Male	39	38.61
Female	62	61.39
2. Age (years)		
60-64	29	28.71
65-69	33	32.67
70-74	22	21.78
75-79	10	9.91
≥ 80	7	6.93
3. Marital status		
(n = 54, missing = 47)		
Single	4	7.41
Married	40	74.07
Others	10	18.52
4. Residential area		
(n = 100, missing = 1)		
Ubon Ratchathani	83	83.00
Others in Northeastern	14	14.00
Central	3	3.00
5. Occupation		
(n = 93, missing = 8)		
Government official	57	61.29
State enterprise employee	2	2.15
Employee	10	10.75
Merchant/self-employed	11	11.83
Farmer	7	7.53
Others	6	6.45
6. Number of visits		
1-5	57	56.44
5-10	33	32.67
>10	11	10.89

3.2. ลักษณะยาโฮมีโอพาธี

ในการศึกษานี้ มียาโฮมีโอพาธีที่ใช้ทั้งหมด 20 ตำรับ (Table 2) โดย 10 ตำรับแรก มีรายละเอียดดังนี้

Table 2 Homeopathic remedies (n = 101)

Homeopathic remedies	Number	%
1. Carcinosinum	16	15.84
2. Argentum nitricum	14	13.86
3. Arsenicum Album	12	11.88
4. Medorrhinum	12	11.88
5. Sepia Officinalis	7	6.93
6. Causticum	7	6.93
7. Stramonium	6	5.95
8. Phosphorus	5	4.95
9. Staphysagria	4	3.96
10. Lycopodium	4	3.96
11. Natrum-Muriacum	3	2.97
12. Aurum Metallicum	2	1.98
13. Nux-Vomica	2	1.98
14. Lachesis	1	0.99
15. Belladonna	1	0.99
16. Hyoscyamus	1	0.99
17. Calcarea Carbonica	1	0.99
18. Kalium Carbonica	1	0.99
19. Kalium Sulfurica	1	0.99
20. Platina	1	0.99

3.2.1. Carcinosinum คิดเป็นร้อยละ 15.84 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Carcinosinum มักเป็นคนที่มีความรับผิดชอบสูง มีความกระตือรือร้นในการทำงานทำงานหนัก แบกรับความคาดหวังสูง เห็นอกเห็นใจผู้อื่น อ่อนโยน อ่อนไหว เสียขวัญง่าย มีผลต่อภาวะอารมณ์ มักรู้สึกผิดลึก ๆ ในใจ ชอบอ่านหนังสือ ชอบท่องเที่ยว รักธรรมชาติ

3.2.2. Argentum nitricum คิดเป็นร้อยละ 13.86 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Argentum nitricum มักเป็นคนที่ขี้หงุดหงิด ขี้โมโห โผงผาง แต่เมื่อแสดงออกไปแล้วจะกลับไปคิดมากและรู้สึกผิด จริใจกับเพื่อน ชอบการเข้าสังคม กล้าแสดงออก ชอบได้รับการชื่นชม ตรงต่อเวลา ขี้ร้อน เหงื่อออกมาก ลมในกระเพาะมาก กลัวความสูง ถ้าตื่นเต้นใจจะเต้นแรงมาก

3.2.3. Medorrhinum คิดเป็นร้อยละ 11.88 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Medorrhinum มักเป็นคนที่เหงา ชอบเข้าสังคม ใจร้อน มีความกระตือรือร้นในการใช้ชีวิต ชอบเที่ยวกลางคืน ชอบทดลองสิ่งใหม่ ๆ ขี้หงุดหงิด ขี้ระแวง

ตรงต่อเวลา กลัวผี บางครั้งพูดโกหก แต่ไม่ชอบให้ใครโกหก ชอบทานรสเปรี้ยวมาก มักมีประวัติภูมิแพ้ตั้งแต่เด็ก เป็นคนมีความสามารถในการปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ดี

3.2.4 Arsenicum album คิดเป็นร้อยละ 11.88 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Arsenicum album มักเป็นคนประหลาดดุดม ทำงานหนัก ขยัน เก็บเงินเก่ง ค่อนข้างจุกจิก และเป็นระเบียบ ชี้นาว ไม่ชอบการอยู่คนเดียว ชี้งวล โดยเฉพาะกังวลเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บ กลัวตาย กลัวเป็นมะเร็ง

3.2.5 Sepia Officinalis คิดเป็นร้อยละ 6.93 ยานี้มักใช้กับเพศหญิง ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Sepia Officinalis มักเป็นแม่บ้านที่สามีไม่ค่อยรับผิดชอบครอบครัว ทำให้ต้องเข้มแข็ง ดูแลลูก ๆ และคนในครอบครัวด้วยตนเอง หรือผู้หญิงที่มีปัญหาเรื่องภาวะฮอร์โมน ขอบตื้นรำ ขอบพึงเพลง ขอบจุกจิก หรือกิจกรรมเข้าจังหวะต่าง ๆ เป็นคนตรง ๆ ไม่ค่อยอ่อนหวาน รักความยุติธรรม มีความรับผิดชอบ

3.2.6 Causticum คิดเป็นร้อยละ 6.93 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Causticum มักเป็นคนจริงจัง ตรงไปตรงมา รักความยุติธรรม เห็นอกเห็นใจผู้อื่น มักมีปัญหาเกี่ยวกับระบบเส้นประสาท เช่น มือเท้าชา หรืออัมพฤกษ์อัมพาต ใบหน้าชา เสียงแหบ ไอ อาการเจ็บป่วยมักจะเป็นด้านขวา มักเริ่มจากภาวะทางอารมณ์ ได้แก่ ความผิดหวัง ความเจ็บแค้น ความเก็บกดความโกรธ

3.2.7 Stramonium คิดเป็นร้อยละ 5.94 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Stramonium มักเป็นคนขี้กลัว กลัวความมืด กลัวการอยู่คนเดียว กลัวมืด กลัวบาดเจ็บ กลัวหมาตัวใหญ่ ชอบสวนดนตรีเพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง เวลาโกรธอารมณ์จะรุนแรง สามารถทำร้ายผู้อื่นได้ ชอบสีสันสดใส เช่น สีแดง มักมีปัญหาเกี่ยวกับระบบประสาท เช่น กล้ามเนื้อเกร็ง กระตุก อัมพฤกษ์ครึ่งซีก

3.2.8 Phosphorus คิดเป็นร้อยละ 4.95 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Phosphorus มักเป็นคนสดใส มีเสน่ห์ เป็นคนสวย รูปร่างดี เป็นคนตัวสูง แขนขายาว ขนตายาว เพื่อนเยอะ ชอบสังคม ไม่ชอบการอยู่คนเดียว ชีตกใจ ชีเหงา ชีหุดหิด ชีกังวล ชอบการปลอบใจหรือให้กำลังใจ โดยการสัมผัสหรือการกอด มักเจ็บป่วยจากโรคระบบเลือด เด็ก ๆ มักมีเลือดกำเดาไหล ผู้ใหญ่มักมีประจำเดือนมาก มีปัญหาโลหิตจาง

3.2.9 Staphysagria คิดเป็นร้อยละ 3.96 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Staphysagria มักเป็นคนมีความรับผิดชอบสูง จริงจัง ชีเหงาชอบอยู่กับกลุ่มเพื่อน มักเป็นคนหน้าตาดี หน้าออกหวานทั้งผู้หญิงและผู้ชาย ชีหุดหิด ชีโมโห แต่จะเก็บความรู้สึก ไม่พยายามแสดงออก แต่เมื่อโกรธมากจะแสดงออกอย่างรุนแรง ขว้างข้าวของเพื่อปลดปล่อยความโกรธ มักมีปัญหาติดเชื้อที่กระเพาะปัสสาวะ ตกุ้งยิง

3.2.10 Lycopodium คิดเป็นร้อยละ 3.96 ภาพยาของผู้ป่วยที่ได้รับการรักษาด้วย Lycopodium คือ มักชอบเข้าสังคม ชอบการชื่นชมและการยอมรับจากคนรอบข้าง ชอบความโอ้อ่า หรือการแสดงออกถึงการมีอำนาจเหนือผู้อื่น กลัวความผูกมัดจากการแต่งงาน มักปวดท้อง เจ็บป่วยจากโรคกระเพาะอาหาร และโรคไต อาการต่าง ๆ มักจะเป็นด้านขวา เป็นคนฉลาด แต่ไม่ชอบทำงานหนัก ไม่แสดงความรับผิดชอบหากมีความผิดพลาด

3.3. ลักษณะกลุ่มอาการทางคลินิกที่พบในผู้มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธิ์

กลุ่มอาการทางคลินิกของผู้มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธิ์ 3 อันดับแรก ได้แก่ ความผิดปกติเกี่ยวกับข้อและกล้ามเนื้อ (ร้อยละ 28.63) ความผิดปกติเกี่ยวกับการนอนหลับ (ร้อยละ 19.82) และความผิดปกติเกี่ยวกับระบบประสาทและสมอง (ร้อยละ 14.54) โดยกลุ่มตัวอย่าง 1 คน อาจระบุมากกว่า 1 โรค ดังแสดงใน Table 3

Table 3 Clinical conditions of participants

Clinical conditions	Number	%
Arthromyofascial	65	28.64
Sleep-related disorders	45	19.83
Neurology	33	14.54
Gastrointestinal	25	11.01
Coagulation & circulatory disorders	18	7.93
Respiratory, common cold/Influenza/eye ear nose throat problems	10	4.41
Allergies	8	3.52
Metabolism	7	3.08
Dermatology	6	2.64
Sundry	6	2.64
Surgery, prophylaxis and post-operative/radiation	3	1.32
Gynecology and obstetrics	1	0.44
Total	227	100

3.4. การวิจัยเชิงคุณภาพ

การสัมภาษณ์เชิงลึกทางโทรศัพท์ในผู้ป่วยสูงอายุจำนวน 11 คน เนื้อหาของการสัมภาษณ์สามารถแบ่งประเด็น โดยมีการถามคำถามทุกประเด็นกับผู้ป่วย พบว่าเหตุผลที่ผู้ป่วยเลือกรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธิ์ คือ แพทย์ผู้รักษาผู้ป่วยก่อนหน้าเป็นผู้แนะนำ และผู้ป่วยต้องการลองรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธิ์ดังกล่าวที่ว่า

“เป็นอีกทางอยากลองรักษาเผื่อดีขึ้น” (ผู้ป่วยโรคผิวหนัง หญิง, 67 ปี)

สำหรับผลการรักษาอาการทางกายด้วยศาสตร์การแพทย์โฮมิโอพาธีพบว่ามีการกายดีขึ้น ดังคำกล่าวที่ว่า

“มีความรู้สึกเหมือนระบบในร่างกายทำงานดี มันโล่ง มันคลาย ไม่น่าเชื่อว่ามันอัศจรรย์” (ผู้ป่วยโรคปวดศีรษะ หญิง, 60 ปี)

อย่างไรก็ตามพบว่าผู้ที่รับการรักษายังมีข้อที่ไม่แน่ใจว่าผลการรักษาที่ดีขึ้นเป็นผลมาจากโฮมิโอพาธีเพียงอย่างเดียว เพราะโดยทั่วไปผู้ที่รับการรักษาในคลินิกมีวิธีการรักษาอย่างอื่นร่วมด้วย เช่น ผีงเข็ม นวด กายภาพบำบัด เป็นต้น

ในด้านความพึงพอใจต่อการรักษาด้วยศาสตร์การแพทย์โฮมิโอพาธีพบว่าส่วนใหญ่มีความพึงพอใจมาก

“เต็มร้อยเต็มล้านก็จะให้คะแนนเต็มคะ ให้เต็มจริง ๆ คนที่เป็นอัมพฤกษ์หลายคนมากไปผีงเข็ม ให้เค้าบอกหมอว่าอยากรักษาโฮมิโอ เค้าไม่แน่ใจว่าจะอะไร แต่แม่เข้าใจเพราะแม่หาประวัติ อ่านหาความเป็นไป แม่จึงคุยกับคนอื่นได้ แม่ต้องไปคุยกับญาติแม่ หัวแข็ง หัวดื้อ ถึงญาติมาได้ ญาติบอกว่านอนหลับดี กล้ามเนื้อผ่อนคลายขึ้นมาก แปลกว่าญาติ ๆ เป็นเหมือนกันหลายคน สมัยก่อนเคยขึ้นลิฟต์ ไม่กล้ามองต้องหันหลัง ตอนนี้อย่างแล้ว เลยถามว่าไม่กลัวแล้วหรือ ขึ้นไปดูวิวเฉย ๆ ขึ้นเครื่องบินไปต่างประเทศได้ ไม่กลัวเลย ลูกสาวคนกลางยังกลัว แม่ไม่กลัวเลย” (ผู้ป่วยโรคกระดูกและกล้ามเนื้อ หญิง, 76 ปี)

รวมทั้งมีความพึงพอใจด้านผู้ให้บริการการรักษามาก ดังคำกล่าวที่ว่า

“คุณหมอยุติมาก ยาได้ผลดีมาก ผมให้ 5 คะแนน คุณหมอดร.ดีมากเลย ยุติมาก เค้ามีจิตวิทยาดี” (ผู้ป่วยโรคปวดศีรษะ ชาย, 60 ปี)

และส่วนใหญ่จะแนะนำให้ผู้อื่นรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธี ถ้าหากมีคนที่มีอาการเดียวกับตนเอง

“แนะนำ ถ้าคนนั้นเป็นสตรีกรเหมือนผม” (ผู้ป่วยเส้นเลือดสมองตีบ ชาย, 77 ปี)

4. อภิปรายผลการวิจัย

ผู้มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธี ณ คลินิกการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ ส่วนใหญ่รู้จักโฮมิโอพาธี จากคำแนะนำของบุคลากรทางการแพทย์ และประชาชนที่มารับบริการทำให้เกิดการบอกต่อกัน ส่วนหนึ่งเข้ารับการบำบัดเนื่องจากคำแนะนำจากแพทย์ผีงเข็ม เนื่องจากแพทย์ผีงเข็มเห็นว่าศาสตร์ทั้งสองจะให้ผลการรักษาที่ส่งเสริมกัน ซึ่งการผีงเข็มเป็นศาสตร์เกี่ยวกับการกระตุ้นจุดพลังงานของร่างกายโดยจะส่งผลให้อาการทางกายดีขึ้น โฮมิโอพาธีก็เป็นศาสตร์เกี่ยวกับพลังงานเช่นกัน แต่เป็นการกระตุ้นแบบองค์รวม คือทั้งในระดับร่างกายและจิตใจ เมื่อรักษาครบถ้วนจะทำให้อาการดีขึ้นทั้งด้านร่างกายและจิตใจ [4] และตัดสินใจเข้ารับบริการเนื่องจากอยากลองรักษาด้วยทางเลือกใหม่ ลักษณะผู้มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธี ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง วัยทำงาน มีที่อยู่อาศัยในภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจังหวัดอุบลราชธานี และประกอบอาชีพรับราชการ

กลุ่มโรคของผู้ป่วยที่มีการศึกษามีความหลากหลายทั้ง 12 กลุ่มโรค พบว่ากลุ่มโรคของผู้มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธี 3 อันดับแรก ได้แก่ ความผิดปกติเกี่ยวกับข้อและกล้ามเนื้อ ความผิดปกติเกี่ยวกับการนอนหลับ และความผิดปกติเกี่ยวกับระบบประสาทและสมอง ตามลำดับ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาคุณลักษณะของผู้ใช้การแพทย์ทางเลือกในโรงพยาบาลของรัฐ [5] ที่รายงานว่าผู้ใช้การแพทย์ทางเลือกส่วนใหญ่ มีปัญหาสุขภาพ เช่น ปวดกระดูก ปวดข้อ ปวดกล้ามเนื้อ รวมทั้งโรคเรื้อรัง เช่น เบาหวาน ความดันโลหิตสูง ภูมิแพ้ ไขมันในเลือดสูง นอนไม่หลับ เป็นต้น

ยาโฮมิโอพาธีสำหรับผู้สูงอายุที่มารับบริการการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธีครั้งนี้ มีทั้งสิ้น 20 ตำรับ เช่น Carcinosinum, Medorrhinum, Arsenicum album และ Argentum nitricum เป็นต้น

การศึกษานี้พบว่าผู้สูงอายุส่วนใหญ่มีอาการทางกายและภาวะอารมณ์ทางจิตใจดีขึ้น แต่ไม่สามารถสรุปว่าเป็นผลของการบำบัดด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมิโอพาธีเพียงอย่างเดียว เนื่องจากผู้ป่วยได้รับการรักษาแบบผสมผสาน คือ ด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์แผนจีน และการแพทย์แผนปัจจุบัน สอดคล้องกับการศึกษาของ Mathie และคณะ [6] ที่เป็นการศึกษาแบบ systematic review และ meta-analysis พบว่ากลุ่มอาการทางคลินิกของกลุ่มที่ได้รับยาโฮมิโอพาธีแล้วมีอาการดีขึ้นอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ได้แก่ อาการภูมิแพ้และโรคหืด อาการทางระบบหัวใจและหลอดเลือด ระบบผิวหนัง อาการในระบบทางเดินอาหารและ ตาออกจุก แต่อย่างไรก็ตามยังคงต้องการรูปแบบการทดลองแบบสุ่มที่มีกลุ่มควบคุม (randomized controlled trial, RCT) ที่เหมาะสมและเข้มงวดในการศึกษาเกี่ยวกับการให้ยาโฮมิโอพาธีต่อไปในอนาคต [6], [7], [8], [9]

ด้านความพึงพอใจทั้งในเรื่องของประสิทธิภาพการรักษา และผู้ให้บริการการรักษา อยู่ในระดับพอใจอย่างมาก สอดคล้องกับหลายการศึกษาที่พบว่าผู้ป่วยมีความพึงพอใจต่อการรักษาด้วยโฮมิโอพาธี [10], [11] และผู้ป่วยส่วนใหญ่มีความต้องการที่จะแนะนำการรักษาด้วยศาสตร์นี้แก่คนที่รู้จักหรือคนที่มีอาการของโรคที่คล้ายคลึงกัน สถานการณ์การแพทย์ทางเลือกในไทยมีอัตราการขยายตัวสูงมากขึ้นเรื่อย ๆ และกำลังเป็นที่สนใจของประชาชนในสังคมเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากคนในสังคมมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การพัฒนาเทคโนโลยีอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม ก่อให้เกิดมลภาวะ เป็นเหตุให้ร่างกายของเราเจ็บป่วยยาทุกชนิด ไม่ว่าจะเป็นยาแผนโบราณ ยาสมุนไพร หรือยาแผนปัจจุบันของโลกตะวันตก เมื่อใช้รักษาเป็นเวลานานก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเผชิญกับผลข้างเคียงไม่มากนักน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในผู้ป่วยโรคเรื้อรัง การรักษาด้วยยาที่เพียงพอนคลายความเจ็บปวดชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถรักษาโรคให้หายขาดได้

จากข้อจำกัดของการรักษาด้วยยาแผนปัจจุบันที่ยังไม่สามารถนำไปสู่ผลลัพธ์ที่ผู้ป่วยต้องการได้ ทำให้ประชาชนให้ความสนใจต่อการแพทย์ทางเลือกเพิ่มขึ้น ดังนั้น กองการแพทย์ทางเลือกจึงควรมีภารกิจเร่งด่วนที่ต้องเร่งจัดการและทำการศึกษาองค์ความรู้ด้านการแพทย์ทางเลือกต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่ข้อมูลได้อย่างถูกต้องแก่ประชาชนต่อไป จัดทำสื่อให้ความรู้แก่บุคลากรสาธารณสุข และประชาชนทั่วไป ได้เกิดความเข้าใจถึงศาสตร์การรักษาแบบโฮมีโอพาธีว่าคืออะไร มีหลักการอย่างไร เพื่อประโยชน์ในการแนะนำ การส่งต่อคนไข้ และการบอกเล่าให้ความรู้ต่อกันอย่างถูกต้อง [8]

5. บทสรุป

ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ที่ได้รับการรักษาด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธี มีอาการทางกายและภาวะอารมณ์ทางจิตใจดีขึ้นแต่อย่างไรก็ตามยังไม่อาจสรุปว่าเป็นผลของการบำบัดด้วยการแพทย์ทางเลือกโฮมีโอพาธีเพียงอย่างเดียว เนื่องจากผู้ป่วยได้รับการรักษาแบบผสมผสาน คือ ด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์แผนจีน และการแพทย์แผนปัจจุบัน ด้านความพึงพอใจทั้งในเรื่องของประสิทธิภาพการรักษาและผู้ให้บริการการรักษา อยู่ในระดับพอใจอย่างมาก และผู้ป่วยส่วนใหญ่มีความต้องการที่จะแนะนำการรักษาด้วยศาสตร์นี้แก่คนที่มีอาการของโรคที่คล้ายกัน

6. กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณคณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ที่สนับสนุนทุนการวิจัยในครั้งนี้ ขอขอบคุณผู้ป่วยและเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ณ คลินิกการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก โรงพยาบาลสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี ที่ให้ความช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลในงานวิจัยนี้

7. References

[1] Division of Complementary and Alternative Medicine. 2019. **Complementary and Alternative Medicine 2019**. [https:// thaicam.go.th/](https://thaicam.go.th/). Accessed 2 May 2021. (in Thai)

[2] World Health Organization. 2019. **WHO Global Report on Traditional and Complementary Medicine 2019**. [https:// apps.who.int/iris/handle/ 10665/ 312342](https://apps.who.int/iris/handle/10665/312342). Accessed 2 May 2021.

[3] Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. 2016. **Practice Guideline For Thai Traditional and Alternative Medicine in Clinic**. Nonthaburi: Department of Thai Traditional and Alternative Medicine. (in Thai)

[4] Namrat, T. and et al. 2018. Satisfaction of the rehabilitation stroke patients on the services of homeopathy as an alternative medicine at Sunpasitthiprasong Hospital, Ubon Ratchathani. **Isan Journal of Pharmaceutical Sciences**. 14(4): 38-49 (in Thai)

[5] Jaruwanchai, P. and et al. 2015. Characteristic of patients using alternative medicine in public hospitals. **Journal of Graduate Studies: Valaya Alongkorn Rajabhat University**. 9(2): 73-84.

[6] Mathie, R. T. and et al. 2017. Randomised, double-blind, placebo-controlled trials of non-individualised homeopathic treatment: systematic review and meta-analysis. **Systematic Reviews**. 6(1): 63-63.

[7] Mathie, R.T. and et al. 2018. Systematic review and meta-analysis of randomised, other-than-placebo controlled, trials of individualised homeopathic treatment. **Homeopathy**. 107(4): 229-243.

[8] Nelson, D.H. and et al. 2019. The bell tolls for homeopathy: time for change in the training and practice of North American naturopathic physicians. **Journal of Evidence-Based Integrative Medicine**. 24: 2515690x18823696.

[9] Mathie, R.T. and et al. 2019. Systematic review and meta-analysis of randomised, other-than-placebo controlled, trials of individualised homeopathic treatment. **Homeopathy**. 108(2): 88-101.

[10] Terry, R., Perry, R. and Ernst, E. 2012. An overview of systematic reviews of complementary and alternative medicine for fibromyalgia. **Clinical Rheumatology**. 31(1): 55-66.

[11] Perry, R., Terry, R. and Ernst, E. 2010. A systematic review of homoeopathy for the treatment of fibromyalgia. **Clinical Rheumatology**. 29(5): 457-64.